

КАТЕГОРІЯ НЕГАЦІЇ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ ФЕНОМЕН

К. М. Медвідь,

С. О. Швачко, д-р філол. наук, професор,

Сумський державний університет,

вул. Римського-Корсакова 2, м. Суми, 40007, Україна

Стаття аналізує понятійно-філософські та лінгво-когнітивні засади мовної категорії негациї. Як ментальна категорія негациї відображує існуючі норми свідомості в мові через різні лінгвальні засоби на різних мовних рівнях. Негация вивчається як специфічна форма предикації, яка може змінювати хід комунікації, а також встановлювати нові відносини і "новий порядок" в логіко-граматичному членуванні пропозиції.

Ключові слова: універсальна категорія негациї (заперечення), лінгвістичний феномен, функціонально-семантичне поле заперечення.

Вивчення мовного заперечення містить в собі настільки широке коло питань, що, незважаючи на велику кількість робіт, так чи інакше пов'язаних з цією темою, до цих пір багато питань щодо цього явища залишилися за межами лінгвістичних досліджень. Так як заперечення є складною багатоаспектною універсальною категорією, воно викликає і лінгвістичний, і загальнонауковий інтерес. Проблема заперечення привертала до числа ключових проблем теорії граматики, і тому, природно, вона давно привертала увагу дослідників. Їй присвячено значну кількість робіт у загальному і слов'янському мовознавстві. Ряд дослідників займалися вивченням різних аспектів категорії заперечення: А. І. Бахарев, І. М. Богуславський, В. Н. Бондаренко, В. З. Панфілов, А. Т. Кривоносов та багато ін. **Актуальність** цієї студії обумовлюється недостатньою вивченістю категорії заперечення як у семантичному, так і функціональному плані, суперечливістю напрямків і існуючих точок зору на природу даного явища у мові та мовленні.

Метою статті є комплексний аналіз лінгво-когнітивних аспектів категорії негациї.

Предметом вивчення є визначення сутності лінгвістичної категорії заперечення та її кореляція з логіко-філософською категорією.

Методологія дослідження базується на принципах діалектики наукового пізнання, на загальних принципах системного аналізу та синтезу мовних явищ. В роботі використано комплексну методику вивчення мовної категорії негациї, в основу якої покладено індуктивно-дедуктивний метод, спрямований від накопичення мовного матеріалу до встановлення закономірностей функціонування досліджуваного феномену.

Негация є одним з ключових понять в різних областях науки: філософії, логіці та лінгвістиці. Шукаючи свій власний підхід до вивчення негациї, кожна наука трактує цей феномен з точки зору характерних саме для неї позицій. Визнаючи багатоплановість проблеми негациї, дана категорія розглядається в сукупності всіх її аспектів.

У природі і суспільстві всі предмети і явища постійно змінюються, набуваючи або втрачаючи ті чи інші властивості, вступають в одні відносини і виключаються з інших, виникають знову і перестають існувати. Існування негативних суджень обумовлено діалектикою пізнання навколишнього світу, що постійно розвивається.

Саме закон заперечення розкриває сутність негациї. Заперечення є суттєвим, необхідним моментом розвитку, перетворення однієї речі в іншу, супроводжуване не тільки знищенням першої речі, але і утриманням всіх її позитивних якостей. Заперечення приводить до нового підйому на більш високий рівень розвитку. Негация – це логічна операція, в результаті якої замість виразу «А» виходить вислів «Не А» або

замість виразу «Не А» утворюється вислів «А». Отримане таким чином нове висловлювання також називається негациєю первісного вираження [1, с. 46].

Основою для явища негациї виступає філософська категорія небуття. Хоча небуття переслідує нас по п'ятах, загрожує нам руйнуванням і смертю, про небуття ми майже нічого не знаємо. Існує думка, що небуття приховано від чуттєвого та інтелектуального погляду. Європейська філософська традиція, що йде від Парменіда, заперечує небуття в онтологічному статусі, в кращому випадку – визнає гносеологічну значущість категорій "небуття" і "ніщо". Сам Парменід стверджував, що шлях, спрямований на пізнання небуття, знання не дає: "Не допускай свою думку до такого шляху вишуканості. Невбуття ні пізнати ... не зможеш, ні в слові висловити" [2, с. 295]. Але така "філософія буття" не дає відповіді на питання, звідки все є, звідки саме буття, з чого виникає реальне існування.

"Філософія небуття" намагається дати свою відповідь на це питання: світ буття розуміється як гігантська флуктуація в онтологічно невизначеному океані небуття. Інша версія: буття виникає як результат власного заперечення або анігіляції небуття. Буття є самознищення "ніщо". Але і навпаки: самознищення, анігіляція буття призводить до небуття, до "ніщо" [2].

Буття або небуття, з чого бере свій початок світ? Це питання визнано вихідним філософським питанням. Буття в узагальненому вигляді, за визначенням, є існування як таке. Невбуття – неіснування взагалі. Ці вкрай абстрактні визначення буття і небуття повинні бути доповнені: буття – існування чого-небудь, небуття відсутність конкретного існування.

Так все ж, небуття є або його немає? Якщо небуття немає, то його немає зовсім. Якщо воно є, то слід з'ясувати його реальність, межі існування і можливості розуміння. Визнаючи, що небуття є, тим самим визнається, що небуття існує. (Як існує – це вже інше питання). Отже, буття (існування) іманентно присутнє в небутті, яке є. У такому випадку буття – момент небуття. У небутті є зародок буття. В іншому випадку слід відмовитися від розгляду проблеми існування абсолютного небуття, так як без буття до нього не залишається підходу.

Г. Гегель, аналізуючи проблему єдності буття і "ніщо" (проблему становлення), визнає існування "ніщо" (а через "ніщо" і – небуття); він каже: "Ніщо, взяте у своїй безпосередності, виявляється сущим, бо за своєю природою воно те ж саме, що і буття. Ми мислимо "ніщо", представляємо його собі, говоримо про нього, отожд, воно є" [3, с. 162]. І тут Гегель уточнює, про яке існування йде мова: "ніщо" має своє буття в мисленні, поданні і т.д.", тобто воно існує суб'єктивно [3, с. 162]. "Ніщо", за Г. Гегелем, пов'язано з деяким буттям, невіддільне від нього, знаходиться в деякому бутті.

Все може починатися з найпростішого і нерозвиненого – з нічого. Таким є чисте небуття. Це абсолютний початок усього сущого. Буття, як негативність, є неіснування небуття. Отже, буття включає в себе неіснування як момент відношення до своєї протилежності – небуття. У небутті закладений заряд мільярдів можливостей, з яких реалізується в бутті завжди лише одна. Минуле і майбутнє – в небутті, справжнє – буттєве. Якщо простір і час належать буттю, то нескінченність і вічність – надбання небуття [4, с. 67].

Таким чином, конкретні форми буття мають тимчасовий характер: все, що має свій початок (а початок має все), має і своє закінчення. Все з небуття приходить і в небуття йде. Невбуття є відсутність. Абсолютне небуття поза межне, потойбічне, трансцендентне (по відношенню до буття), відносно небуття є у формі відсутності у феноменологічно спостережуваному бутті, а отже має свою реалізацію через лінгвістичну категорію негациї.

Негация – одна з притаманних усім мовам світу вихідних смислових категорій, яка проявляється на всіх рівнях мовної структури. У зв'язку з цим питання про заперечення як необхідний елемент характеристики навколишнього світу є важливим для науки і викликає величезний інтерес до цієї понятійно-мовної категорії.

Негація – одна з фундаментальних категорій мови. Категорія негації присутня у всіх мовах, заперечення є одним з найдавніших явищ у мові, причому виражається в них найрізноманітнішими засобами. Заперечення в мові може бути виражено двоюко: 1) за допомогою спеціальних засобів вираження заперечення і 2) без вживання спеціальних мовних одиниць – у такому випадку заперечення носить імпліцитний характер і міститься в самій семантиці слова. Відповідно до цього виділяють 2 способи вираження заперечення в мові: експліцитний (формальний) і імпліцитний (приховане заперечення) [5, с. 44]. Лінгвістичне заперечення розглядають як мовну універсалью.

Лінгвістична категорія заперечення займає особливе місце серед численних мовних категорій, так як найбільш яскраво і безпосередньо виражає відповідну категорію логіки, вказуючи на взаємозв'язок між мовою і мисленням, мовою і об'єктивною дійсністю. Висловлювання, що містять інформацію негативної семантики, досить часто зустрічаються у всіх функціональних стилях мови. Реалізація категорії заперечення є комплексною і включає в себе два блоки інформації: семантичний і прагматичний.

Семантичний блок інформації, або семантичний аспект значення заперечення, співвідноситься з об'єктивною дійсністю, його прояв спостерігається при фіксації за допомогою мовних засобів заперечення відсутності явища, події в часі і просторі, невідповідності того чи іншого факту, предметів або їх властивостей і якостей насправді. У семантичний обсяг заперечення входять такі значення, як: відсутність, відмінність, опір, відмова, незгода, заборона, протиставлення тощо.

Другим аспектом значення категорії заперечення є прагматичний блок інформації, що включає в себе суб'єктивне ставлення, оцінку, переживання певного факту, явища, їх властивостей і якостей, суб'єктивну установку користувача мови на цей факт, явище, їх властивості та якості через використання засобів вираження заперечення, представлених експліцитно та / або імпліцитно [5, с. 52].

Заперечення є тією категорією, де єдність мислення і мови виявляється найбільшою виразністю, ясністю. З цього приводу А.І.Бахарев зауважує, що "чим більш універсальна понятійна категорія, тим більше вона відповідає одночасно мисленню й мові. Таким чином, лінгвістичне заперечення відноситься до тих мовних категорій, які найбільш повно відповідають логічним категоріям" [6, с. 8].

Явище «подвійного заперечення» є характерним для мовної негації. У формальній логіці твердження є частим результатом подвійного заперечення. Так, модифікуючи стверджувальне судження «Машина рухається», отримуємо негативне судження «Невірно, що машина рухається». Заперечуючи нове судження «Невірно, що (невірно, що машина рухається)», отримуємо стверджувальне судження «Машина рухається» [7, с. 68]. У мові заперечення займає особливе місце в через свою багатовимірність: негація, на відміну від інших граматичних категорій, в тій чи іншій мірі пронизує всі рівні мовної системи. Основним змістом граматичної категорії заперечення є логічне заперечення. С. І. Шендельс зауважує: "Логічна категорія ствердження і заперечення становить основний зміст мовної категорії, але не заповнює її цілком. Мовна категорія ствердження і заперечення виконує ще й інші функції, має відносну самостійність і має свій обсяг значень, що не адекватні логічній категорії" [8, с. 130].

Прихильники концепції заперечення як особливого виду предикативності розглядають значення ствердження і предикативності (О. І. Смирницький, Т. П. Ломтев, Г. М. Головін). Вони розуміють предикативність як синтаксичну категорію, проявом якої є ствердження і заперечення. Але предикативність як віднесеність змісту пропозиції до дійсності не залежить від позитивної або негативної форми пропозиції. Деякі типи пропозицій (номінативні) не можуть бути негативними, але вони завжди предикативні [9, с. 81].

Заперечення як маркований член опозиції має в мові відносно більш сильний стилістичний потенціал, ніж твердження. З лінгвістичної точки зору тут немає нічого незвичайного. Справа в тому, що заперечення має в розпорядженні певні граматичні маркери (частки, сполучники, прийменники, постпозитивні слова: not / no, but, un-, out та ін.). Наявність у запереченні цілої серії підсилюючих властивостей свідчить про те,

що воно має більш велику мовну базу і функціональні перспективи в порівнянні з твердженням – немаркованим членом опозиції. З цього можна встановити загальну закономірність мови: маркований член опозиції в порівнянні з немаркованим сприймається як більш активна, тим самим і психологічно маркована і помітна форма вираження, а це створює в реальній комунікації можливість для відносно емоційно-експресивної варіації, формуючи певну стилістичну надбудову [6, с. 19]. Інакше кажучи, наявність особливих, спеціалізованих мовних фігур створює належні можливості для посилення мовленнєвих засобів і тим самим – для акцентуації думки у відповідному комунікативному аспекті.

Специфіка лінгвістичного заперечення полягає в здатності актуалізувати одне логічне заперечення різними засобами мови (маркованими і немаркованими) : *Він був безжалісний. Він не знав жалості. Він не був жалісливий. Він був жорстокий. Хіба він знає, що таке жалість?! Хіба він не жорстокий?!*.

Однією з експліцитно виражених різновидів категорії негачії є спеціальна негачія (special negation), як називає її О. Есперсен. Формальний показник спеціальної негачії є НЕ в двох його формах: префікс *не-* і частка *не* [10, с. 34]. Основним виявляється семантико-прагматичне значення спеціального негатора – висловлювати протиставлення, контраст, протилежність, і лише як про вторинне можна говорити про заперечність НЕ.

Вживання спеціального негатора в обох його формах – префікса *не-* і частки *не* – в спеціальному значенні може набувати й інші синтаксично і контекстуально обумовлені відтінки: незгоду, небажання, невпевненість, неповноту якості, властивості, ознаки, сумнів тощо. Спеціальна негачія – особливий, але досить фреквентивний прояв заперечення.

У негачії синтагматичного рівня велику роль грає місце розташування частки «не», що може значною мірою вплинути на зміст усього судження. Наприклад, судження «Питання не зовсім коректне» має таке значення: питання некоректне, але не повністю, тому цілком правильним (коректним) вважатися не може. Судження «Питання зовсім не коректне» означає, що ніякої коректності в питанні немає, тому воно повністю є некоректним. З даних прикладів видно ту можливу різницю у значенні, яка може виникати в результаті зміни місця розташування негативної частки «не» в мові.

З точки зору граматичної семантики, функціонально-семантичне поле заперечення включається лінгвістами в угруповання полів з предикативним ядром, до числа яких відносять комплекс полів аспектуально - темпоральних відносин [11, с. 3]. Так, О. В. Бондарко розглядає поле заперечення в комплексі модально-буттєвих відносин, у складі угруповання модальних полів, куди входять об'єктивна і суб'єктивна модальність, негативність, оповідальність [11, с. 40]. Місце, яке відводить О. В. Бондарко ФСП заперечення в системі полів, відповідає граматичної традиції в трактуванні заперечення як семантичної категорії, що характеризує предикативні відносини пропозиції [11, с. 28]. Фундаментальність категорії заперечення визначається тим, що вона може змінювати хід комунікації, а також встановлювати нові відносини і "новий порядок" в логіко-граматичному членуванні пропозиції.

Висновок. Понятійна категорія заперечення являє собою своєрідний феномен. З одного боку, вона має двоїсту природу, тобто це і мовна категорія, так як вона виявляється в морфологічному оформленні слова, у семантичному навантаженні лексики і в синтаксичній структурі судження; і розумова категорія, так як є відображенням у мові діючих норм свідомості. З іншого боку, мовна категорія негачії, в основі якої лежить понятійна категорія, реалізується також за рахунок невід'ємних лінгвальних засобів; і навпаки, формальні показники можуть брати участь у реалізації значень інших категорій, зокрема модальності.

Мовленнєві засоби реалізації заперечення, що об'єктивуються логічним запереченням, виражають й інші денотативні значення: спростування, заборону, протест, незгоду і деякі інші, які можуть ускладнюватися різними модальними

значеннями, смисловими нюансами або бути стилістично модифіковані, до актуалізації значення ствердження – все це складає перспективу дослідження.

SUMMARY

THE CATEGORY OF NEGATION AS A FUNDAMENTAL LINGUISTIC PHENOMENON

*K. Medvid,
S. Shvachko,
Sumy State University,
2, Rimskogo-Korsakova St., Sumy, 40007, Ukraine*

The article touches upon the problems of logic-philosophical and linguo-cognitive basics of linguistic negation category. Being mental category negation reflects the existing norms of consciousness through different linguistic units at different linguistic levels. Negation is being studied as a specific predication that can change the discourse and create a new logic-grammatical order within proposition.

Keywords: *universal category of negation, linguistic phenomenon, functional-semantic field of negation*

РЕЗЮМЕ

КАТЕГОРИЯ НЕГАЦИИ КАК ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

*Е. Н. Медведь,
С. А. Швачко,
Сумский государственный университет,
ул. Римского-Корсакова 2, г. Сумы, 40007, Украина*

В статье анализируются логико-философские и лингво-когнитивные основы языковой категории отрицания. Будучи ментальной категорией, категория отрицания отражает существующие нормы сознания в языке с помощью разных лингвистических средств на разных языковых уровнях. Негация изучается как специфическая форма предикации, которая может менять ход коммуникации и создавать новые отношения в логико-грамматическом членении пропозиции.

Ключевые слова: *универсальная категория негации (отрицания), лингвистический феномен, функционально-семантическое поле отрицания.*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сызранцева Л. М. Отрицание в семантической структуре предложения : дисс...канд. филол. наук.: 10.02.04.— М., 1995.— 196с
2. Гетманова А. Д. Отрицание в системах формальной логики / А. Д. Гетманова. – М. : Наука, 1972. – 298 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия Философских наук / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1977 (1817)—471 с.
4. Орлова М. Н. Функции отрицания в речемыслительных и коммуникативных процессах / М. Н. Орлова // Синтаксис и интонация. –Уфа, 1976. – Вып. 3. – С. 80–87.
5. Николаева М. Н. О соотношении семантического и прагматического аспектов отрицания : дисс.... канд. филол. наук : 10.02.04. – Москва, 1995.– 182с.
6. Владимирская Л. М. Статус категории утверждение/отрицание в современном немецком языке: автореф.: дисс. д-ра филол. наук: 10.02.04. – СПб., 1999. – 29 с.
7. Торопова Н. А. Положительный противочлен отрицания nicht в современном немецком языке (пресуппозиция отрицания) / Н. А. Торопова // Филологические науки. – М., 1978. – № 2. – С.68–77.
8. Трунова Н. В. Асимметрия в парадигматике английских отрицательных конструкций: автореф. дисс. канд. филол. наук : 10.02.04. –М., 2001. – 18с.
9. Свекрова О. Ю. Особенности функционирования оппозиции «утверждение-отрицание» на уровне текста: дисс.... канд. филол. наук: 10.02.04. –М., 1988. –184с.
10. Есперсен О. Философия грамматики [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://w.w.bookfi.org/g/О.Есперсен>
11. Бондарко А. В. Полевые структуры в системе функциональной грамматики / А. В. Бондарко // Проблемы функциональной грамматики. – СПб. : Наука, 2005. – 480 с.

Надійшла до редакції 25 лютого 2014 р.